

Розділ 3

ПЕРША ПРОТОЦИВІЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛЕРОБІВ

У рамках даної праці немає потреби розглядати проблеми появи людини на теренах сучасної України або функціонування класичного первісного суспільства. А тому перейдемо безпосередньо до характеристики перших протоцивілізаційних систем, котрі розвивалися в даному європейському регіоні.

Але спочатку кілька загальних зауважень з цього приводу. Слід нагадати, що удосконалення системи виробництва, індивідуалізація праці, економічне відособлення сімей, виникнення відокремленої, а згодом і приватної власності поступово привели до трансформації структури егалітарного суспільства (тобто такого суспільства, якому ще не властиві соціальне та майнове розшарування) і формування нових соціальних відносин, що базувались уже на засадах політичної, а не потестарної влади, нових принципах економічних і соціальних стосунків, які передбачали різні форми експлуатації.

Ускладнення економічної і соціальної структури суспільства потребувало спеціалізації організаційно-управлінської роботи, а зростання обсягу додаткового продукту відкривало можливості реалізації цієї потреби. Збільшення обсягу цього продукту, насамперед, дало можливість звільнити організаційно-управлінську сферу від безпосередньої участі у матеріальному виробництві й зосередитись лише на функціях управління колективом, серед яких однією з найважливіших була функція перерозподілу сукупного суспільного продукту.

Сама по собі організаційно-управлінська робота є продуктивною і, безперечно, необхідною, що робило її, поруч з розумовою працею, престижною в суспільстві. Це вело до виникнення ієрархії видів праці, появи рангів і закріплення в людській свідомості та в соціальній практиці порівняльного статусу суспільних функцій. Всі члени колективу розуміли важливість і необхідність праці керівників, і тому виділення частки суспільного продукту на їхнє утримання не викликало у них заперечень. Ідеологічно така ситуація усвідомлювалась як наявність між рядовими членами громади і вождями якихось взаємних обов'язків, взаємодомовленості й взаємодопомоги.

Дійсно, в період занепаду потестарної і складання на її основі політичної організації провідну роль відігравала соціальна верхівка, яка, перероджуючись у нову владу, певною мірою намагалася зберегти цілісність свого колективу, проте це не виключало асиметричного розподілу сукупного надлишкового продукту на користь вождя, його родини та інших представників ієрархічної структури організаційно-управлінської сфери. Сама асиметрія розподілу і є прихованою формою експлуатації, коли значна частина суспільного додаткового продукту залишалася в структурах управління.

Розглядаючи шляхи становлення соціальної та економічної стратифікації в суспільстві, зародження експлуатації і залежності, володарювання і підлеглості, можна виділити два основні напрямки процесу відчуження додаткового продукту на користь певної категорії власників:

- на основі приватної власності на основні знаряддя праці;
- на основі монополізації і привласнення суспільних посадових функцій.

Цей поділ є досить умовним, особливо для ранніх етапів зародження експлуатації, оскільки в практичному житті вони не мали

ще чіткого оформлення й до того ж базувалися, здебільшого, не на насильстві, а на психологічному підкоренні авторитетові лідера.¹

В Південно-Східній Європі, в тому числі і на сучасних українських теренах, такі зміни почали відбуватися в кінці V — на початку IV тисячоліття до н.е., під час переходу до енеоліту, тобто мідно-кам'яного віку, основною ознакою якого вважається освоєння людством нового матеріалу — міді — та усталенням відтворюючих форм господарства, що мало велике економічне й соціальне значення. В цей час землеробство і скотарство стають провідними галузями діяльності багатьох людських спільнот. Серед них треба виокремити трипільську культуру — одне з найяскравіших явищ первісного світу. Її витоки містяться у Південно-Східній Трансільванії та Румунській Молдові, де аналогічні археологічні пам'ятки відомі під назвою Кукутені. Тому цю культуру тепер частіше називають Кукутені-Трипілля.

З'явившись на історичній арені на початку IV тис. до н.е., трипільська культура проіснувала близько 1500 років. Племена її носіїв освоїли весь Правобережний Український лісостеп і частково Лівобережжя в Середньому Подніпров'ї. Хронологічно історія трипільців поділяється на три основні етапи: ранній (4000–3600 рр. до н.е.), середній (3600–3100 рр.) та пізній (3100–2500 рр.). Територіально для кожного етапу виділяються локально-хронологічні групи, а в їх межах — одночасові пам'ятки, що утворюють типи пам'яток.

За різних часів своєї історії трипільці сусідили і мали контакти з різними народами, що перебували на різному рівні соціально-економічного розвитку, запозичаючи у них найновіші культурні й технічні досягнення і передаючи їх народам, що стояли на нижчому щаблі. Тобто, отримавши відповідний поштовх з Балкан, трипільці стали ланкою в ланцюзі процесу енеоліти-

зації і пов'язаних з ним здобутків у відтворюючих формах господарства для енеолітичних племен на північному сході і степових скотарів на південному сході.

Історія трипільських племен, що розпочалася на території західної частини Надчорномор'я, пов'язана в основному з розселенням по Правобережному Українському лісостепу. Це було постійне і поступове займання вільних чи слабко заселених іншоетнічними племенами найближчих територій, або мало характер хвиль, що виливалися на більш віддалені території, переважно з району Попруття і Середнього Подніпров'я.

Відпливи населення з цього району були пов'язані, очевидно, з відносним перенаселенням, що періодично виникало за умов екстенсивного первісного виробничого господарства, коли ресурси відповідного району були вже не в змозі забезпечити прожитковий мінімум населення за існуючого рівня виробництва. Це могло статися при збільшенні населення за рахунок природного приросту, припливу з інших територій, збідніння ресурсів (посуха тощо). В цьому випадку надлишки громади мали шукати собі іншу територію, але не будь-яку, а подібну за природними умовами, яка б забезпечувала традиційний спосіб життя й господарчої діяльності. Володіння власними територіями призводило до деякої уособленості племен, що відображається у матеріальній культурі і дає можливість (в рамках археологічної культури) виділяти локальні групи, які відповідають окремим спільнотам, а в межах груп — типи пам'яток, що відбивають фази розвитку.

Археологічною ознакою переходу від раннього до середнього етапу розвитку трипільської культури є поява в керамічному комплексі поселень ліпного посуду, прикрашеного розписом. Питання його походження все ще залишається дискусійним. Вва-

жається, що він з'явився під впливом південно-західних сусідів.² Використовуватися почав поступово, але швидко став переважати у племен Попруття і Подністров'я, а згодом розповсюдився майже на всьому трипільському ареалі. Лише племена першої хвили розселення, що жили в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, не сприйняли це нововведення, віддаючи перевагу старим ранньотрипільським традиціям заглибленої орнаменталії посуду. Таке розмежування за орнаментальними традиціями дало підставу виділяти в культурі два ареали: західний та східний.³

На початку пізнього етапу практично весь український лісостеп був вже освоєний і поділений окремими племенами трипільської культури та іноетнічним населенням того ж господарчо-культурного типу (про нього мова у даному випадку не йде). Всі наступні переміщення трипільців тепер стали можливі за рахунок перерозподілу території в межах трипільської спільності, завоювання сусідніх західних районів, заселених іншоетнічними землеробськими племенами, або ж пристосування до іншого екологічного середовища. Але останнє вимагало зміни типу господарства. Частина трипільців починає змішуватися із степовиками, про що свідчать підкурғанні поховання з трипільським посудом другої половини пізнього періоду вже не тільки в степу, а й у лісостепу.⁴

На думку І.Чернякова, місце трипільської культури в енеоліті Європи визначається такими рисами:

1. Величезна територія поширення (близько 190 тис.км²), що охоплює всю лісостепову смугу Молдови, Правобережної України від Карпат на заході до Дніпра на сході, від верхів'їв Дністра, Случі, пониззя Прип'яті, Десни на півночі до берегів Чорного моря на півдні. Разом з пам'ятками культури Кукутені у Румунії ця спільність займала площу близько 200 тис.км² на

заключному етапі розвитку. Вражають швидкі темпи освоєння трипільськими племенами нових територій: на ранньому етапі освоєна територія становила близько 50 тис.км², на середньому — 150 тис.км². Жодна з європейських розвинених землеробських енеолітичних культур не могла зрівнятися з нею ні за площею, ні за темпами поширення.

2. Довготривалий період поступового розвитку без значних змін в основних рисах культури. Початок розвитку Трипілля визначає кінець неоліту (нового кам'яного віку) та початок енеоліту на значній частині Східної Європи, середній та початок пізнього етапу — розквіт енеолітичної доби, а кінцеві етапи трипільської культури — кінець енеоліту та початок наступної епохи бронзи не тільки на землях України, але й у Європі в цілому. Розвиток цієї культури торкається трьох найважливіших епох археологічної періодизації, в якій енеоліту належить центральне місце.

3. За своїм походженням трипільська культура хоча і була пов'язана з Балкано-Нижньодунайським регіоном, але в процесі поширення на нові східні території включала в себе на різних етапах елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, при цьому вплив південно-західного населення був неодноразовий, а розвиток більш-менш відокремлених громад призводив до виділення своєрідних локальних груп, що мали різну долю.

4. Трипільська культура відзначається розташуванням поселень певними концентрованими групами з проміжними менш заселеними територіями. Майже всі поселення мають одночасовий культурний шар, на відміну від культур Балкано-Подунав'я з більшою кількістю багат шарових поселень. Навряд чи можна назвати Трипілля «культурою кочівних землеробів», та деякою мірою до неї підходить поняття «культура пересувних земле-

робів», бо цим племенам доводилось в умовах українського лісостепу кожні 30–50 чи 60–80 років залишати засновані поселення через виснаження ґрунту внаслідок екстенсивного ведення господарства, переселялись та освоювали нові землі. Цим, зокрема, пояснюється і створення найбільших у Європі за доби енеоліту поселень-гігантів на Уманщині, в яких було сконцентровано по кілька великих общин землеробів. Їх площа досягала 250–450 га, а кількість жителів налічувала від 8 до 14 тис. осіб.

5. Ця культура була крайньою північно-східною ланкою землеробських культур «балкано-західноукраїнської» області європейського енеоліту, що безпосередньо межувала та підтримувала активні зв'язки з найвеличезнішим у Старому Світі ареалом скотарських культур лісостепової та поліської зон Східної Європи. На думку багатьох дослідників, зв'язки між степовими скотарськими племенами та землеробами енеолітичних культур Південно-Східної Європи визначили не тільки долю Трипілья, але й інших культур і навіть перших держав та «міських цивілізацій» Близького Сходу й Середземномор'я.

Трипільська культура в загальному плані входила до західного ареалу північної зони розвитку найдавніших «передцивілізацій» Старого Світу. В свою чергу, цей західний ареал складається з двох найрозвиненіших областей, що в європейській археології мають назву «балкано-західноукраїнської» та «середньоевропейської». Розвиток Трипілья і сусідніх степових культур в історії енеолітичної доби Старого Світу додав до формул «*Ex Orienta Lux*» та «*Ex Balcanae Lux*» ще одну: «*Ex Nord Ponticae Lux*».⁵

У зв'язку з тим, що трипільська культура залишила найяскравіший слід в давній історії України, цей факт і виступає для деякого приводом вбачати в ній корені українського народу. Але слід

зазначити, що тут більше діють політичні емоції, аніж розсудливість. Окрім цього, не можна забувати і про романтичний наліт при розгляді даного питання.⁶ Свідомо чи несвідомо, проблеми культурогенезу плутають з проблемами етногенезу, підмінюючи ці поняття. На думку К.Бунатян та інших науковців, існують досить вагомні підстави сумніватися у належності трипільців до індоєвропейської мовної спільності — тієї спільності, з розпадом якої приблизно у V тис. до н.е. пов'язують формування трьох гілок індоіранців — східної, південної та північної. З останньої в I тис. до н.е. (а щонайбільше — з середини II тис. до н.е.) виділяються носії праслов'янської мови. Світ слов'янських народів — це вже явище кінця I тис. до н.е. та початку нашої ери. Їх розвиток і подальший поділ на південних, західних та східних слов'ян належать до епохи, яку відділяють від трипільців тисячоліття, протягом яких на нашій землі змінили один одного десятки народів. І кожен з них лишив тут по собі якийсь слід.⁷

Таке спостереження в значній мірі перегукується з висновками антропологів. На думку більшості дослідників, для трипільського населення характерні як середземноморські, так і протоєвропейські антропологічні варіанти європеїдної раси (при переважанні першого), що може свідчити про неоднорідний склад населення. Майже всі пізньотрипільські могильники у своєму складі мають ці два морфологічні варіанти, за винятком печери Більче-Злоте на Тернопільщині, де були поховані представники лише середземноморського типу, поширеного серед племен Середземномор'я та Середньої Європи за доби неоліту і бронзи.

Процес формування фізичного типу трипільців відзначався великою складністю, оскільки відбувався в умовах етнокультурного зближення їх з південно-західними і північно-східними

сусідами внаслідок постійних і давніх контактів, особливо з населенням балканських і малоазійських культур. Знахідки на трипільських поселеннях глиняних статуєток з ознаками «вірменоїдального» типу іноді пояснюються проникненням передньоазіатських «вірменоїдів» через Балканський півострів на Правобережжя України. На цих зображеннях справді виступає ніс, хоча таке явище деякі дослідники пояснюють певним каноном.⁸

Отже, фізичний тип носіїв трипільської культури, кількість яких в окремі періоди перевищувала 400 тис. осіб, був неоднорідним, складеним у процесі взаємодії кількох морфологічних компонентів.

Якщо ж говорити про соціальну організацію трипільського суспільства, то вона з часом трансформувалась.

Так, за раннього Трипілья, коли йшло активне освоєння нових територій, носії цієї культури мешкали невеликими громадами, що склалися з 10–15 малих сімей (загалом до 50–70 осіб), та крім землеробства й скотарства займалися мисливством, рибальством, збиральництвом. Зміцнена сім'я була господарським осередком такої общини. І все ж самостійність окремих невеликих колективів найближчих родичів була ще досить відносною.

Загалом для цього етапу можна говорити про три рівні соціальної організації. Нижчою ланкою виступала мала сім'я. Група споріднених по чоловічій чи жіночій лінії сімей утворювала общину, родовий характер якої й визначався цією спорідненістю. Певно, в умовах невеликих общин ще не було потреби в якихось постійних лідерах — цю функцію залежно від обставин виконував той чи інший дорослий член общини, що користувався авторитетом. А звичайні повсякденні справи вирішувалися колективно — радою всього дорослого населен-

ня. Щоправда, деякі дані, мабуть, і можна інтерпретувати як початкову стадію виділення вождів. Але сама культова сфера ще не відокремилася, оскільки спеціальних культових споруд поки що не виявлено.

Звичайно, життя потребувало управління більш високого рівня, ніж община. Головними функціями управління тих часів було збереження цілісності етносоціальних угруповань, організація їх території. Це було пов'язано з постійною експансією трипільців на нові землі, що супроводжувалось приєднанням місцевого населення. За таких умов провідну роль відігравали інтеграційні процеси, ґрунтовані на принципі солідарності, які не передбачали спеціальних органів управління, крім екстремальних випадків. Це й знайшло відбиття в єдності матеріальної культури. Найранішній етап цієї єдності для трипільців можна означити, певно, плем'ям, що об'єднувало групу споріднених общин. Одночасно це був період, коли почала складатися й співплемінність, тобто спільнота, що складалася з груп споріднених племен.

На середньому етапі розвитку трипільської спільноти важливою господарською ланкою стала велика сім'я, що становила домогосподарство. До її складу входили батьки та дорослі одружені діти зі своїми дітьми, які займали або окремі невеликі оселі близько одна від одної, або окремі кімнати у великих багатокамерних будинках. За умов укрупнення родових колективів рід, певно, втратив деякі господарські функції, які й перебрала велика сім'я. Цьому сприяли як сегментація роду, розселення його гілок (лініджів) у різних місцях, що унеможливило єдине керівництво господарськими роботами, так і консолідація декількох общин в межах одного поселення. За родом залишаються вищі функції — збереження території, регуляція землеко-

ристування, ідеологічні. Конкретні господарські функції тепер виконує велика сім'я.

Зростання населення, збільшення загальної території, а отже — і протяжності кордонів, кількості сусідів, певно, створювали за цього часу дещо напружену ситуацію. В усякому разі, більшість поселень було розташовано на високих мисах та плато, що надавало певні переваги при обороні. Деякі поселення додатково укріплено ровами. Захисту людної була підпорядкована й планувальна структура поселень, а саме розташування осель по колу.

Подальше заселення нових земель за середнього періоду супроводжувалося посиленням інтеграції. Але й вона мала свій поріг. Освоєння величезних територій викликало й зворотний процес — диференціацію. Єдність трипільського світу порушується. Вірогідно, з цього часу плем'я набуває певних потестарних функцій — функцій управління, що супроводжується виникненням постійних керівних органів. У старих місцях проживання лідерство могло належати представникам старшої лінії роду, на нових землях — першим переселенцям.

За середнього періоду соціальна організація трипільського суспільства ускладнюється: нижчими її ланками виступають великі й малі сім'ї; середніми — лініджі (родові підрозділи) та родові общини; вищими — племена та співплеменності. Навіть суто логічно зрозуміло, що за цього часу формується соціальна диференціація, зокрема мають виділятися вожді різного рангу та глави сімей. Показником цього може слугувати наявність поселень із захисними спорудами, зведення яких вимагало організації значної кількості населення. Чіткого керівництва вимагало й скупчення великих мас людей на поселеннях великих розмірів.

З початку III тис. до н.е. у трипільському суспільстві спостерігаються явища, що відбивають, з одного боку, закономірні й

прогресивні зрушення в його розвитку, а з іншого — появу й наростання ознак кризи. Вибір було зроблено не на користь інтенсифікації існуючої системи господарства, а на користь зміни форми діяльності — активізації скотарства. Це відбиває й подальше розширення території — трипільці переселяються в райони, мало придатні для ведення землеробського господарства.

Населення тепер, як і на ранньому етапі, мешкає головним чином невеликими общинами, що налічують 10–12 сімей. Але продовжують виникати й нові поселення-гіганти: Майданецьке, площею 300 га, близько 1500 осель; Тальянки, площею 360 га, з 3000 осель та інші. За своїми розмірами вони значно перевищували майбутні давні міста, проте щільність їх забудови та чисельність населення були нижчі. Окрім того, тут не виявлено тих структурних частин, які відрізняють найменші міста від найбільших первісних поселень: кварталів ремісників, монументальних культових та адміністративних споруд, громадських сховищ тощо. Слід зазначити, що з цього часу культова сфера ще не відокремилася від інших видів діяльності, про що свідчить наявність вівтарів у багатьох житлах та поміж ними. Це є важливим показником того, що дане суспільство за своєю суттю було ще типово первісним, а процеси соціально-майнової диференціації та виділення апарату управління ще не набули тут незворотного характеру.

Як археологічний аргумент можна використати й супроводжуючий інвентар на пізньотрипільських могильниках — він у цілому небагатий. Тут ще не відчувається того відриву вождів від населення, який підкреслює пишність та оригінальність похвальних споруд, вишуканість та багатство речей. Весь вигляд матеріальних залишків цього періоду свідчить про скромний

добробут населення та про егалітарність (звичайно, відносну) даного суспільства.

Приблизно в середині третьої чверті III тис. до н.е. трипільські поселення припиняють своє існування. На цей час криза охопила не лише дане суспільство, а й широке коло ранньоземлеробських культур Середньої Азії, Кавказу, Балкансько-Дунайського регіону, Центральної Європи. Причину цього вбачають, зокрема, і в зміні клімату — зниженні температури та вологості.⁹

За іншою версією, основною причиною стала навала скотарських племен (номадів) з Північного Причорномор'я. Носіїв курганних культур з українських степів, про які мова піде в наступному розділі, навіть називають «вікінгами» IV–III тис. до н.е., які були руйнівниками культур Східного і навіть частково Західного Середземномор'я. Феномен полягає в тому, що трипільська культура за тривалий час на великій території України змогла своєрідно поєднати господарські, фізико-біологічні, антропологічні, етнокультурні та суспільно-ідеологічні системи найстародавніших представників людських суспільств Півдня, Центру, Сходу та Полісся Європи, що належали до кількох антропологічних та мовних груп, знаходились на різних рівнях розвитку господарства й культури.¹⁰

Подальша доля трипільців склалася, очевидно, по-різному. В усякому разі, відчутних слідів у наступних культурах епохи ранньої бронзи практично не лишилося. Можна констатувати, що розвиток цього населення відбувався своїм, суто європейським для тих часів, неурбаністичним шляхом. Трипільці досить близько підійшли до рівня перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але зрівнятися з ними не змогли.

Література

- ¹ *Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П.* Історія первісного суспільства. — К., 1999. — С.226–228.
- ² *Черныш Е.К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии.// Археология СССР: Энеолит СССР. — М., 1982.
- ³ *Даниленко В.Н.* Энеолит Украины. — К., 1974.
- ⁴ Давня історія України. — К., 1997. — Т.1. — С.236–246.
- ⁵ *Черняков І.Т.* Місце Трипільської культури в стародавній історії Європи.// Археологія, 1993. — № 3. — С.7–8.
- ⁶ Див. наприклад: Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003; Гуменна Докія. Минуле пливе в прийдешнє. Розповідь про Трипілля. — Нью-Йорк, 1978.
- ⁷ *Бунатян К.П.* Давнє населення України. — К., 1999. — С.115–116.
- ⁸ *Дебец Г.Ф., Трофимова Т.А., Чебоксаров Н.Н.* Проблемы заселения Европы по антропологическим данным.// Происхождение человека и древнее расселение человечества. — Труды института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. Новая серия. — М., 1951. — Т.16. — С.432; Давня історія України. — Т.1. — С.375, 376.
- ⁹ *Бунатян К.П.* Вказ. праця. — С.116–125.
- ¹⁰ *Черняков І.Т.* Вказ. праця. — С.15.